گەڕانی-بوون...

رەئووفی ئەحمەد ئالانی

لە دەربازگەی بڕوامەوە ـ بەزمانی یەکگرتوی ئەدەبی‌ی کوردی ـ جاربەجارێ هەڵەی باو دەخەمە بەرچاو ... کاتێ ساماڵی زمانی نووسین دەردەکەوێ کە ـ بۆ پێ‌فێربوونو پێ‌فێرکردنی ، لەژێر ڕکێفی دەستووری دابینکەردابێ ، دەنا لە وزەی دوو تۆیی هیچ کتێبێکدا نیە ، ئەوەی سەرجەمی خەلکی ـ لەکاری ڕۆژانەیاندا ـ قسەی پێ‌دەکەن، بەگرامەرێکی گونجاو بکرێتە خوانی بەردەمی ـ مەردومگەلەکە ،

بڕوام وایە کە زۆر دەقەزمانـــی لەئاخاتنـــدا بەحەلالی دەقۆزێنەوە ، بەلام لەنووسیندا حەرامن کارم بەو نووسەرانەوە نیە کە بەهەلەی خۆیانـــدا ناچنەوەو بەناوی سەلیقەســـازی ، چیان بـــەدەم خۆش‌بێ ئاواشی دابڕێژن .

ئەگەرچی لێ‌کۆلینەوەکەم لایەنێکی زانستانەیە ، بەنارەوای نازانم کەئەم کولـــە ســـەرگوزەشتەیەی تێ‌چێن‌بکەم : منداڵ بووم‌و ـلە گوندەکەی جارانمانـ بۆیان دەگێڕامەوە : ـ

« پەنجاوشەش ساڵێك لەمەوبەر ، ئاغایـــەك چەرچیەك ڕووت‌دەکاتەوە ، لەنێو وردەواڵەکەیـــدا گوژمەیەك ڕەحەتەلقوومی تێدا دەبـــێ ، ئاغامـــان مەرحەمەت لەگەڵ سۆفی‌عەلی ناوێك دەکاو چەنـــد دانەیەکی لێ‌دەداتێ ، ئەویش لەبەر بەربەڕۆژکـــە دەیان‌گلمێنێ . مسکێنێك پێی‌دەلێ : سۆفی ! خۆت دەزانی‌ی کەئەو شەکرۆکانە زەوتەنی‌و حەرامن ؟!.. ئەویش هەر ئەوەندە دەلێ : ـ بەخوا .. بەزاریم ڕەحەتن ... » .

لارەدەنگی‌و بڕگەسوانەوە لەزمانی قـــەداو ناوچە بەناوچەو خێڵ‌بەخێڵ ، دیاردەیەکی ئاسایین . بەو بەرڕەهاییە لەنووسیندا تاوناردرێن ، بێتو ئـــەو هەڕەمەکاریە بچڕێتـــە زمانـــی نووسینیشـــەوە خۆخەریك‌کردن بەدەستوورسازی‌ی زمانەوەکارێکـــی بێ‌هوودەیە .. لەلایەکی دیکـــەوە خۆدزینەوەیـــە لەتەقەلادان بۆ یەکێتی‌ی زمان‌و نەتەوە !!

لافی ئەوە لێ‌نادەم کە ڕەمەکی‌نووس نەبووبم .. یان نەبم . دەمـــەوێ بەرلـــەوەی‌کە بە هەلـــەی ئەمونـــەودا بچمەوە لـــەگیروگازی خۆمـــەوە دەست‌پێ‌بکەم‌و بەقســـەی نەزۆك گەمە بە زەینـــی کەس نەکەم ، ئەگینا فتوای حەرام‌گۆی وام کەوتوەتە بەرچاو کە لە « حرف جرر »
فعلی سازاندوە ! ئەمەش هەر لە زمانەوانی کـــورد ڕووی‌داوە !؟

گەردانێك بە چاوگی ـ بوون ـ :

ئەو چاوگە لەتوخمـــی کارە یاریدەدەرەکانەو بێهێزو تێنەپەڕە ... بە قەدو ڕەگیەوە دەکەوێتە گەردان ، وەك [بوو ، دەبێ ، ببە ... هتد]

لە وشەلکێنیدا « الالصاقیە » کە دیاردەیەکی هەرەزاڵی زمانەکەمانە ــ دەورێکی بەتەوژمی هەیە ، بەچەشنی کاری « کردن » کە ئەمیان تێپەڕە .

نموونەی لکێن ، وەك : ــ ئاوابوون ، سواربوون، بووە .. زۆربوو... هتد گیروگرفتیان کەمەو پێیان دەگوترێ ــ چاوگی دەستکرد ــ .

لەحەلێکدا قەدی [بوون] بـــە مۆرفێمەوە گەردان ، ڕەتبـــلاودەبێ ، لەشیکردنـــەوەدا سەختگیردەبێ ، بەتایبەتی لەزمانی نووسیندا .

١ ــ بوو ـــ لەسەر کێشی ــ چوو :

کاری ڕابووردووی ڕەبەقەو قەدی چاوگی ــ بوون ــ ە ، بەکرتاندنی دەنگی ــ ن ــ . لەهەمان دۆخداو لە ئاخاوتنـــی گۆمیـــانو کرمانجـــیی سەروودا ـــ ئەو درێژە بزوێنە [.. وو] لەسەر ئاهەنگی تورکی بە دووالۆ = دیفتۆنگ دەشکێتەوە ، واتە

دەنگ + تێکرای ــ
iu

ــ ئەبوو ـــ لەدۆخی ئەفیدا . لەگۆرانیو ئەردەلانیدا ، دەبێتەوە بە [ئەوو] بەگۆڕینی دەنگی / ب / بە دەنگی / و / . فەرهەنگی مەردۆخ ــ ل ٤ــ بەرگی یەکەم ــ دەڵێ : ــ

« لەم دنیای خەما منی شەیدائی +
چاوێکم کردەو لەبۆ بینائی ....
هەرچەنم کۆشا کەس خەوەرەو (ئەوو) +
لە تەنیائییا فیچ چوومە خەو . »

٢ ــ دەبوو ـــ وەك ــ دەچوو :

پێكهاتوە لە نیشانەی [دە = ئە + قەدی بوو] ڕابووردووی بەردەوامیە . باری ئیلزامیش دەگرێتە خۆی ، کە دەڵێن : [دەبوو بمکردایە] لەو ڕێژگە = صیغە ــ یەدا ، پێویستە ڕاستبکرێتەوە ، پاشکۆی [ایە] بەهامبەر وەربگرێو بنووسرێ « دەبوایـــە بمکردایە » لەهەندێ ناوچەدا ، دگوترێ : « دەبـــوا بمکردایە»بەهەرحاڵ بێتو بەوچەند شێوەیە بخرێتەکار قالبێکی هاوبەش بەناڕەوا دێتە گۆڕێو دەبێتە مایەی ئالۆزکان .

٣ ــ ببوایە ـــ کاری ڕابووردووی دانانیو مەرجی :

پێکهاتووە لە نیشانەی [ب + قەدی بوو + پاشکۆی ــ ایە . بەهاوکێشەی بنووستایە) . ئەم ڕێژگەیە وردبینی تێدادەکرێ :

أ ــ دوو بزوێنی / .. وو + .. ا / لێکیان داوەو گۆکردنیان مەحاڵە !

ب ــ بەهاوکێشەی/.. وو ؛ و+ی+بزوێن= / و / ی دەنگ + بزوێن ، دەبێتە (ببوایە Bibwaye هەندێ زمانەوان لە تێڕوانینی جووتـــە واوەکەوە ، دەهێنن بزوێنی / .. و = u /دوولەتدەکەن، بەم گەمەکاریە بڕگەی لێسازدەدەن :

ب / بو / وا / یە = Bibu waye

ج ــ سازدانی نێوبڕ بەدەنگدار لەنێوانی جووتە بزوێندا ، بۆ ئەوەیکە هیچیان فەرامۆش نەکرێن : (ببوو + یـ + ایە = ببوویایە) لەشێوە ئاخاوتنی سلێمانیدا ئەو پاراستنە زاڵە . وێنەی تێچوونو تێنەچونشمان زۆرە ، وەك : ــ گا + ەکە = گاکە ، یان گایەکە

لەدەســـتە شێوە سۆرانـــدا ، ڕابووردووی دانانی = انشائی ، بەم شێوەیەیە :

أ ــ بـ+ب+ایە= ببایە . واتە بزوێنی قەدی ــ بوو ــ بەتەواوی تێدادەچێو تەنها ڕەگـــی / ب / لەکارەکەدا ، دەمێنێتەوە ، ئەم ڕێژگەیـــە چونکـــە دیاردەی دەستەشـــێوەیەکە ، بەهەلە دانانرێ ..

بەلام چونکە قەدی کارەکە ــ بوو ــ ەو تێچوونـــی بزوێنەکەی لەباری ناچاریەوەنیە ـــ ڕێژگەی ــ ببوایە ــ پەسند دەکرێ لەنووسیندا .

ب ــ ئەگەر لە ببایەدا دەنگی / ب / ی دووەم بەڕەگەکار خۆی ساغبکاتـــەوە ، دەبێ لـــەوێنەی ــ بخوادبایە ــ دا بە چیدابنرێ ؟

لەوبارەیەوە هەندێ زمانەوان ــ وەك مامۆستا مەسعوود محەمەد ــ لە لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا ، وەك پاشگر بەرەسەنتری دادەنێ ، واتە پەنجە بۆ وێنەی ــ بکردبایە ــ ڕادەکێشێ .

لەبۆچوونی خۆمەوە ڕامجیـــاوازە ، گومانـــی تێدانیە کە (ایە) پاشکـــۆی کاری ڕابـــووردووی

دانانیه : (بـ .... ایـه) دەمێنێتەوە پـــــانەوەو نەپسانەوەی تێکڕای نیشانەی (بایە) ژێربێژیانـە بۆیدابچین لە سۆرانیدا ڕێژگەکە بەم چەشنەیە : بووبایە ، کردبایە ... لەم دۆخەدا تێکڕای نیشانەکە بریتیە لە (بایە) بە نەپساوەیش دەلکێ بەکۆتایـــی کارەکەوە .

کە لە برێ ئاخاوتنیشدا دەگرترێ :

بکردبایە ، بدابایە ... وایبۆدەچم کە لـــە تێکەڵبوونی دووشێوەوە پەیدابووبێ ، واتە بەڕایی نیشانەکە لە بابانیدا شاربازێری ــ خۆی ڕاگوێزکردبێ بۆ سۆرانیو تێکڕای [بـ ... بایە] هاتێتە کایەوە ، لەم کارتێکرانەوە وێنەمـــــان زۆرە وەك ئامـــرازی پەیوەندی (لەبۆ = لۆ + بۆ)

بەسەرنجدانی ئەدەبیاتی ناوچەی سلێمانـــــی لەبەرهەمی شاعیرە پێشـــــینەکان زەق بوونەوەی (لەبۆ) مان بۆ دەردەکەوێ ، ئـــەم کارتێکرانەش ڕەوتێکی مێژووییە لەگشـــــت زمانێکدا . ئـــەو نەپسانەوەیە ــ بەچاو مۆرفێمەکە ــ لە دەســـتە شێوەی سۆراندا ، لەبارترە . بەڵام لە دۆخی نەفیو ئیسپاتدا بەدەست جێگۆڕکێی ڕانـــاوی چالاك ــ ضمیر متصل ــ ەوە گیرەخۆین بەڵام لەئاخاوتنـــە بابانیەکەدا یەكڕەتدەبێو پاشوپێش ناکا ، وەك :

أ ــ بابانی : ــ بمکردایە ، نەمکردایە

ب ــ سۆرانی : ــ کردبامایە ، نەمکردبایە .

ئنجا بۆ ئەوەیکە تووشی ئەم هەموو گیرمەو کێشەیە نەبینو بەخواستی زمانی نووسین تەنهـــا قالبێکیان لێبخرێتەکار ،

٤ ــ بووبوو ـــــ کاریڕابووردووی دوور :

پێك‌هاتوە بە دووبارەخــۆی کارەکـــە ، وەك دەردەکەوێ قالبەکە ــ بوو + بوو ــ لە ئاخاوتنـــی سلێمانیدا بە کاملی گۆدەکرێ. بەڵام لە دەستەشێوەی موکریدا، کارە بنجیەکە لە برگەی کراوەوە دەشکێتەوە بۆ برگەی گیر ، کە بزوێنەکەی بە پیتی عەرەبـــــی نانووسرێ ، وەك ئەم شێکردنەوەیە :

« ب / = بوو + بوو = ببوو = Bibu »

ئەم قالبە تێك‌شکاوە لەزمانی قسەداو لەزۆر هەریمدا زاڵە و نووسەرانیـــش لە ئەدەبیاتـــی تۆمارکراویاندا بەکاریدەهێنن ، بەشبەخۆم ئەگــەر لەقسەدا وەهام دەقبێوەگرتبـــێ ، لەنووســـیندا

کردەپەشیمانم ، مەبەستم ئەوە یە کە بەخواســـتی وشەسازی دەستچنی دەقە زمانیەکان بکەیـــنو ڕێگەی ئاسان بدۆزینەوە لە دەستوورسازیدا .

٥ ــ بووە ـــــ کاری ڕابووردووی نزیکـــەو

لەسەر کێشی ــ چووە : پێك‌هاتوە لە :

(بوو + وە) . لەسەر فۆرمی نیشانەی ڕابووردووی نزیك کێشەو دەمەقالی بەردەوامە ،

أ ــ ڕابووردووی ڕەبەق + نیشانەی ــ وە ــ . بەپێی لێکۆڵینەوەکانی خۆم بڕوام بەم لایەنەیە .

ب ــ ڕێژگە بنجیەکـــە ئاوەڵ ناوە و دەنگـــی / وو / ی درێژ پاشگرە ، نیشانەکەش تەنها بریتیە لە / ٥.. / ی بزوێن ، ئنجا ئەویش ڕاناو بێ یان کاری یاریدەدەربێ ..

ج ــ ڕایسێیەم : نیشانەکە بەدوای دەنگداردا / وو / ی ڕووتە ، وەك ــ ڕشت + وو ــ بەدوای بزوێنیشەوەتەنها / ــ و / یە ، وەك :

ــ زانی + و ــ ئەمەبەرەیە ساکارانە بۆی چوونو هیمایان بۆ بزوێنی / ٥.. / نەکردوە .

تێبینی : لە کتێبە دەســـــتنووســـــەکەمدا : (فریوەیەك لەچوار وەرزەی زمانی کوردیدا) ئـــەو لایەنانەم یەکـــــالا کردونـــەوەو لێرەدا بـــواری پەلپێ‌هاویشتنم نیە .

ــ کاری (بوو = وە) لە نێوان زمانی نووسینو قسەدا ، ئاڵۆزکاوەو بەگشتی نووسەران ئاوڕێکیـان لە لایەنە زانستیەکەی نەداوەتەوە ،

أ ــ لەرووی دەنگسازیەوە ، ڕێگە لەوە نەگیراوە کە برگەی ــ بوو ــ بە درێژەبۆر = ضمە طویلە ــ سوار برگەی ــ وە ــ ببێو بگوترێ : (بوو وە)

بەڵام لەدەربڕاندنی لچولیـــــوو بێبوارە بەدوا یەکداهاتنی ئەو دوو برگەتەنافیە ، قورسی پەیدا دەبێو برگەی یەکەم کورت هەڵدێتەوەو زیان بـــە ساختمانی وشەکەش ناگا ، کە بنووسرێ :

ــ بو وە ــ نەك بنووسرێ : ــ بوو وە ــ .

ب ــ لە ڕستەسازیدا بەدوای کاری ــ بووەدا! ئامرازی پەیوەندی / ٥.. / بەرمنگاری بزوێنـــی نیشانەکە دەبێ ، دیارە دەبێتە ــ ٥ + ٥ ــ گۆکردنیان بەیەکەوە مەحالە . بۆ پارستنیان نێوبڕ = ئینفۆنیکی / ت / دێتەکایەوەو دەبێژرێ : [بو + وە + ت + ٥ ــ پیاو] لە زمانی قسەداو بۆ بارسووکی

لچولێو ، ئەو ساختمانە هەرەس دەهێنێ‌و کالـــی بێ‌خەبنە ژێر ڕکێفی شیکردنەوەوە بـــەدەستیەوە گیردەخۆین ، وەك بڵێین : ـ ڕەگی / ـ ب = بوو . وو + وە = ۆ ـ . لێرەدا قەدی کارەکەو فۆرمـــی نیشانەی ـ وە ـ لە تاکە بڕگەی بۆ ـ دا ، سەری تێدا دەچێ . لەگەڵ ئەوەشدا کە ڕێکە لە قاڵبە کاملەکە نەگیراوە . کەواتە ڕەوای‌کارنیە کە لەباتی (بووەتە..) بنووسرێ (بۆتە ...) .

ج ـ دیسان هەر لەوشەسازیدا کاری ـ بوو ـ لەگەڵ پاشگری / ەوە / ی دووبارەو بەرەبەرەدا ، لە گرێژنە دەچێ ، بەنیگایەك ئەم ڕێژگانە گـــەمارووی زەنیمان دەدەن :

١ ـ بو / وە / وە = بووەوە
٢ ـ ب / وە / وە / = بوەوە
٣ ـ بۆ / وە = بۆوە .

باری‌زانستو سەردەمی تیژەڕو ، تەنها ماوە بەوە دەدا کە ڕێژگەکە لە دەقی (بوەوە) دا خۆی بچەسپێنیتە نووسینەوە ، چونکە قالبی ـ بۆوە ـ وەك (ـ بۆتەوە ، چۆتەوە) کە لە مەوبەر لەسەری ڕۆیشتم بەجارێ سەریان تێدادەچێ . قالبـــی (بووەوە) ش زێدەرەوی تێداهـــەیە ، چونکـــە درێژەبزوێنی / .. وو / ی دوای ـ بوو ـ بەزەبری بزوێنەکەی دی دەبێتەوە بەدەنگدارو سەرەتـــای بڕگە ودەنگی / ب / وەك بڕگەیەکی گیر بەجێ‌دەهێڵێ، نیمچە بۆری / .. و / یان نیمچە ژیری ـ i ـ لەم ئەلفوبێیەدا هیمایان بۆ دانەنراوە ، وەك لەوشەی (چیا ، چوار) دا هەستیان پێ‌دەکرێ‌و نانووسرێ (چیبا ، چووار) .
بەخواستی ئەو لێکۆڵینەوەیە وەها پێویستە کە

بنوسین
بوەوە = Biwewe
. . . .
بووەتە ..

نەنووسین
بووەوە
بۆوە
بۆتە ...
بوووەتە ..
بوەتە ..

شانۆگەریی (ژان) لەســـێ بەشدایەو، لە نووسینیی نووسەری لاو کاك فەهمی کاکەییە . ئـــەم شانۆگەریەش نۆبەرەی بەرهەمـــی کاك فەهمیەو یەکەم شانۆگەریەتـــی کە دەکەوێتە بەردەست خوێنەرانیی کورد .

کات لە شانۆگەریەگەدا مەودای کەمەو تەنها نزیکەی شەوو ڕۆژێك دەخایەنێت،ڕووداوی شانۆگەریەکەو هەڵس و کەوتـــی کەسانـــی شانۆگەریەکە لە کۆلانێکی کۆنـــی پێش نەکـــەوتـــو ڕوودەدات .. دەتوانین بڵێـــین نووســـەر زۆر بەوەستایانە وێنەی پاڵەوانەکانـــی شانۆگەریەکەی کێشاوەو (کـــالا